

Eschatologia w ujęciu Biblii aramejskiej

Biblia aramejska to najstarszy komentarz Biblii hebrajskiej zawarty w targumach – przekazywanych najpierw w formie ustnej, a następnie w formie spisanych tekstów. Targumy nie stanowiły zwykłych literalnych tłumaczeń tekstu biblijnego z hebrajskiego na aramejski, lecz były parafrazami i teologicznymi komentarzami¹. Dużym zainteresowaniem targumistów cieszyły się kwestie eschatologiczne. Stawiali oni pytania dotyczące końca świata, życia po śmierci i zmartwychwstania. W niniejszym artykule zostanie zwrócona uwaga na zagadnienia eschatologiczne w wybranych tekstach Starego Testamentu oraz w literaturze okołotestamentalnej, aby w tym kontekście lepiej dostrzec specyfikę tradycji targumicznej jako swoistego pomostu pomiędzy Torą a Ewangelią.

¹ Zob. informacje na temat targumów w najnowszych opracowaniach: D.R. BEATTIE, M.J. McNAMARA (red.), *The Aramaic Bible: Targums in their Historical Context*, Sheffield 1994; P.V. FLESHER, *Targum Studies*, Atlanta 1992; C.T.R. HAYWARD, *Targums and the Transmission of Scripture into Judaism and Christianity*, Leiden – Boston 2010; M.J. McNAMARA, *Targum and Testament Revisited*, Tübingen 2011; P.V. FLESHER, B.D. CHILTON, *The Targums: A Critical Introduction*, Waco 2011; M.S. Wróbel, *Wprowadzenie do Biblii Aramejskiej*, Kraków 2017.

Eschatologia w tekstach Starego Testamentu

Idea zmartwychwstania i życia po śmierci jest już obecna w tekstach starotestamentalnych. Prorok Izajasz mówi o zmarłych, którzy powstaną i będą żyć w radości (Iz 26,19)². W Księdze Daniela 12 *explicite* jest mowa o zmartwychwstaniu sprawiedliwych i hańbie złoczyńców (Dn 12,1-3)³. Autor Księgi Mądrości podkreśla, że ludzie sprawiedliwi mimo śmierci nie giną, bo ich dusze są w rękach Boga (Mdr 3,1-8)⁴. Innym tekstem podkreślającym wiarę pobożnych w sprawiedliwość w świecie, który nadejdzie po śmierci, jest opis męczennickiej śmierci siedmiu braci i ich matki w 2 Mch 7,1-42. Wiarę tę w sposób szczególny akcentują prześladowani synowie⁵. Wiarę w życie po śmierci wyraża także matka, zachęcając synów do trwania w wierności Bogu⁶.

² Iz 26,19: „Ożyją Twoi umarli, zmartwychwstaną ich trupy, obudzą się i krzykną z radości spoczywający w prochu, bo rosa Twoja jest rosą światłości, a ziemia wyda cienie zmarłych”.

³ Dn 12,1-3: „W owych czasach wystąpi Michał, wielki książę, który jest opiekunem dzieci twojego narodu. Wtedy nastąpi okres ucisku, jakiego nie było, odkąd narody powstały, aż do chwili obecnej. W tym czasie naród twój dostąpi zbawienia: ci wszyscy, którzy zapisani są w księdze. Wielu zaś, co śpi w prochu ziemi, zbudzi się: jedni do wiecznego życia, drudzy ku hańbie, ku wiecznej odrazie. Mądrzy będą świecić jak blask sklepienia, a ci, którzy nauczyli wielu sprawiedliwości, jak gwiazdy na wieki i na zawsze”.

⁴ Mdr 3,1-8: „A dusze sprawiedliwych są w ręku Boga i nie dosięgnie ich męka. Zdało się oczom głupich, że pomarli, zgon ich poczytano za nieszczęście i odejście od nas za unicestwienie, a oni trwają w pokoju. Choć nawet w ludzkim rozumieniu doznali kaźni, nadzieja ich pełna jest nieśmiertelności. Po nieznacznym skarceniu dostąpią dóbr wielkich, Bóg ich bowiem doświadczył i znalazł ich godnymi siebie. Wypróbował ich jak złoto w tyglu i przyjął ich jak całopalną ofiarę. W dzień nawiedzenia ich [przez Boga] zajaśnieją i rozbiegną się jak iskry po ściernisku. Będą sędzić ludy, zapanują nad narodami, a Pan królować będzie nad nimi na wieki”.

⁵ Drugi z synów mówi do swego oprawcy: „Ty zbrodniarzu, odbierasz nam to obecne życie. Król świata jednak nas, którzy umieramy za Jego prawa, wskrzesi i ożywi do życia wiecznego” (2 Mch 7,9). Trzeci syn odpowiada: „Z Nieba otrzymałem życie, ale dla Jego praw nimi gardzę, a spodziewam się, że od Niego ponownie je otrzymam” (2 Mch 7,11). Czwarty z synów mówi: „Lepiej jest tym, którzy giną z rąk ludzkich, [bo mogą] pokładać nadzieję w Bogu, że znów przez Niego zostaną wskrzeszeni. Dla ciebie bowiem nie będzie zmartwychwstania do życia” (2 Mch 7,14).

⁶ 2 Mch 7,22-23.27-29: „Nie wiem, w jaki sposób znaleźliście się w moim łonie, nie ja wam dałam tchnienie i życie, a członki każdego z was nie ja ułożyłam. Stwórca świata bowiem, który ukształtował człowieka i zamyślił początek wszechrzeczy, w swojej litości ponownie odda wam tchnienie i życie, dlatego że wy gardzicie sobą teraz dla

Powyższe teksty ukazują wyraźnie, że już w Starym Testamencie istniało przekonanie o istnieniu życia po śmierci i nadzieja na zmartwychwstanie wszystkich czyniących sprawiedliwość na ziemi. Wiarę tę potwierdzają także teksty apokryficzne stanowiące ważny kontekst dla pism Starego i Nowego Testamentu. Ich znaczenie nabiera wagi, gdy uświadomimy sobie, że w wiekach poprzedzających przyjście Jezusa nie było jeszcze ściśle ustalonego kanonu ksiąg świętych i wiele pism uważanych dziś za apokryfy w tamtym okresie miało charakter normatywny.

Eschatologia w tekstach literatury okołotestamentalnej

Problematykę dotyczącą kwestii zmartwychwstania można odnaleźć także w niektórych pismach literatury okołotestamentalnej. W Księdze Henocha etiopskiego występuje tekst dotyczący życia człowieka po śmierci:

Wszelkie dobro, radość i cześć zostały przygotowane i spisane dla duchów tych, którzy umarli w sprawiedliwości, i że wiele dobra zostanie dane wam w nagrodę za wasz znój, i że wasz los będzie wspanialszy od losu żyjących. Duchy tych, którzy pomarli w sprawiedliwości, żyć będą, a ich dusze radować się będą i cieszyć, a pamięć o nich pozostanie przed Wielkim po wszystkie pokolenia wieczności (He 103,3-4)⁷.

W *Psalmach Salomona* napisanych w połowie I w. przed Chr. przez autora należącego do kręgów faryzejskich można znaleźć teksty na temat wiecznego życia człowieka po śmierci: „Ci, którzy Pana się boją, powstaną do życia wiecznego, a życie ich trwać będzie w świetle, które nigdy się nie wyczerpie” (PsSal 3,12)⁸.

Los człowieka po śmierci zostaje przedstawiony w IV Księdze Ezdrasza, która jest datowana na koniec I w. Większość autorów dochodzi do wniosku, że dzieło to powstało w Palestynie w środowisku faryzejskim:

Jego praw. [...]Nie obawiaj się tego oprawcy, ale bądź godny braci swoich i przyjmij śmierć, abym w [godzinie] zmiłowania odnalazła cię razem z braćmi.

⁷ *Apokryfy Starego Testamentu*, oprac. i wstępy R. RUBINKIEWICZ, Warszawa 2016, s. 186.

⁸ *Tamże*, s. 115.

Eschatologia w ujęciu Biblii aramejskiej

Na temat śmierci takie pouczenie: Kiedy nadejdzie czas spełnienia Najwyższego, aby człowiek umarł, dusza z ciała odejdzie i wyprawi się znów do Tego, kto ją dał, aby przede wszystkim adorować chwałę Najwyższego. Jeśli by jednak dusze należały do tych, którzy wzgardzili drogami Najwyższego i nie podążali nimi, do tych, którzy podeptali Jego prawo, i do tych, którzy znienawidzili bojących się Boga; te dusze nie wejdą do miejsca zamieszkania, lecz ustawicznie cierpiąc i smucąc się, będą się błąkały w udrękach na siedmiu drogach (IV Ezd 7,78-80)⁹.

Myśl o zmartwychwstaniu ciał występuje także w *Apokalipsie Barucha*, która powstała na terenie Palestyny w pierwszych dekadach II w.:

Rzekł do mnie [Bóg]: Słuchaj, Baruchu tego słowa i zapisz w pamięci swego serca to wszystko, o czym pouczasz. Niech ziemia ponownie wyda umarłych, których teraz zatrzymuje, aby ich strzec, nic nie zmieniając w ich postaci. Ona odda tak, jak je otrzymała. A ja włożyłem ich do niej, aby je wydała. Wtedy bowiem będzie konieczne pokazać tym, którzy żyją, że umarli są żywi i że ci, którzy odeszli, powrócili (ApBar 50,1-3)¹⁰.

Według faryzeuszy, którzy wierzyli w zmartwychwstanie ciała, ziemskie ciało podlega zniszczeniu i sprawiedliwi po śmierci otrzymują nowe, niezniszczalne ciało. Pewne paralele do tego poglądu znajdujemy w nauczaniu św. Pawła – dawnego gorliwego faryzeusza, który w 1 Kor 15,35-53 rozróżnia ciało zmysłowe (ziemskie, słabe, niechwalebne, niszczone, śmiertelne) i ciało duchowe (niebiańskie, mocne, chwalebne, niezniszczalne, nieśmiertelne)¹¹. Wiara faryzeuszy w zmartwychwstanie ciał wy pływała przede wszystkim z przekonania, że Bóg – jako najsprawiedliwszy – wynagradza ciało, które cierpi prześladowanie z powodu przestrzegania Bożego Prawa (np. za czytanie Tory, za spełnienie obowiązku obrzezania, za zachowanie szabatu). Źródłem takiej wiary była doskonała znajomość Prawa, które mocno podkreślało fakt, że istnieje nagroda dla sprawiedliwych i kara dla czyniących nieprawość. Wiara ta wykraczała poza doczesne uwarunkowania i znajdowała oparcie w innym świecie, który miał nadejść.

⁹ *Tamże*, s. 386–387.

¹⁰ *Tamże*, s. 425.

¹¹ A. JANKOWSKI, *Eschatologia biblijna Nowego Testamentu*, Kraków 1987, s. 74–77.

Eschatologia w tradycjach targumicznych

Ważną rolę w interpretacji Bożego objawienia odgrywają przekłady Biblii hebrajskiej na język aramejski, które są nazywane targumami. Przekład ten odbywał się w kontekście liturgii świątynnej lub synagoidalnej i rządził się ściśle określonymi regułami¹². Targumy jako najstarsze komentarze Biblii hebrajskiej zachowały tradycje, które interpretują niektóre teksty starotestamentalne w aspekcie eschatologicznym. W *Targumie Neofiti 1*, w mowie Boga do Adama po popełnieniu grzechu występuje wyraźna aluzja do zmartwychwstania: „Będziesz jadł chleb w pocie twego czoła, dopóki nie wrócisz do ziemi, z której zostałeś stworzony, ponieważ prochem jesteś i w proch się obrócisz. Lecz z prochu powstaniesz ponownie, aby zrozumieć i rozpoznać to wszystko, co uczyniłeś” (TgN Rdz 3,19)¹³. Według targumu do Księgi Koheleta „ciało, które zostało stworzone z prochu, powróci do ziemi, tak jak było wcześniej, a oddech ducha powróci na sąd przed Pana, od którego pochodzi” (Tg Koh 12,7)¹⁴. Targum do Księgi Ozeasza wyraźnie mówi o dniu zmartwychwstania: „On nas ożywi na dzień pocieszenia, który przyjdzie. W dzień zmartwychwstania umarłych on nas wskrzesi i będziemy żyć w Jego obecności” (Tg Oz 6,2)¹⁵. Bóg daje obietnicę prorokowi Izajaszowi, że „obudzi ducha umarłych i oddech istot, które uczynił” (Tg Iz 57,16)¹⁶. To Bóg jest tym, który „wyprowadza umarłego do życia, który wskrzesza kości ich zmarłych ciał. Wszyscy, którzy zostali wrzuceni w proch, będą żyć i śpiewać uwielbienie przed Nim, gdyż Jego rosa jest rosą światłości dla tych, którzy przestrzegają Jego Tory. A złoczyńcy, którym dał moc, lecz przekroczyli Jego Słowo (*Memra*), będą umieszczeni w Gehennie” (Tg Iz 26,19)¹⁷. Targum do Księgi Izajasza opisuje Gehennę, w której „ogień płonie ciągle i tam złoczyńcy po zmartwychwstaniu zostaną zniszczeni przez drugą śmierć” (Tg Iz 65,5.15)¹⁸. Targum do Księgi Hioba zapowiada los złoczyńców i ich potomków: „Niech ich dzieci ominie zbawienie w świecie, który przyjdzie, i niech będą stłoczeni przy wejściu do Gehenny w dniu wielkiego

¹² M.S. WRÓBEL, *Wprowadzenie do Biblii Aramejskiej*, Lublin 2014, s. 175–183.

¹³ TENŻE, *Targum Neofiti 1: Księga Rodzaju*, s. 29.

¹⁴ P.S. KNOBEL, *The Targum of Qohelet*, Collegeville 1991, s. 54.

¹⁵ K.J. CATHART, R.P. GORDON, *The Targum of the Minor Prophets*, Wilmington 1989, s. 41.

¹⁶ B.D. CHILTON, *The Isaiah Targum*, Wilmington 1987, s. 111.

¹⁷ *Tamże*, s. 51–52.

¹⁸ *Tamże*, s. 123–124. Por. też Tg Iz 33,14.

sądu” (Tg Hi 5,4)¹⁹. „Dźwięk strachu Gehenny jest w uszach [złoczyńcy], podczas gdy sprawiedliwy odpoczywa w pokoju, w życiu, które przychodzi” (Tg Hi 15,21)²⁰.

Targumy wielokrotnie mówią o świecie, który przyjdzie. Jest to świat, do którego człowiek wkracza po zakończeniu ziemskiego życia. Abel w dialogu z Kainem wyraża wiarę w ten świat: „Abel, odpowiadając, rzekł do Kaina: »Jest sąd i jest sędzia, i jest inny świat. Jest nagroda dla sprawiedliwych i jest kara dla złych w świecie, który przyjdzie«. Odnośnie do tej sprawy spierali się obaj na otwartym polu, wówczas Kain powstał przeciw swojemu bratu Ablowi i zabił go” (TgN Rdz 4,8)²¹. Dobre czyny dokonane przez Abrahama w tym świecie są gwarancją życia w świecie, który nadejdzie: „Nie bój się, Abramie, bo choć wiele legionów się zjednoczy i wystąpi przeciw tobie, aby cię zabić, to moje Słowo (Memra) będzie tarczą dla ciebie. Będzie ono ochroną dla ciebie w tym świecie. I chociaż Ja wydałem ci twoich wrogów w tym świecie, to nagroda za twoje dobre dzieła jest przygotowana przede Mną w świecie, który nadejdzie” (TgN Rdz 15,1)²². Wiarę w świat, który ma nadejść, wyraża publicznie Juda biorący na sędzie w obronę Tamar: „Proszę was, bracia i członkowie domu mego ojca, posłuchajcie mnie. Lepiej jest dla mnie spłonąć w tym świecie w ugaszonym ogniu, niż spłonąć w świecie, który ma nadejść, w ogniu nieugaszonym. Lepiej jest dla mnie rumienić się w tym świecie, który przemija, niż rumienić się przed moimi sprawiedliwymi przodkami w świecie, który ma nadejść” (TgN Rdz 38,25)²³. Józef w domu Potifara przezwycięża pokusę wiodącą do grzechu cudzołóstwa, „Aby nie być potępionym z nią [żoną Potifara] w dniu wielkiego sądu w świecie, który ma nadejść” (TgPsJ Rdz 39,10)²⁴. Błogosławieństwo Mojżesza dotyczące Rubena w Pwt 33,6 brzmi: „Niech żyje Ruben, niech nie umiera, niech żyje, choć liczbą niewielki”. W parafrazie aramejskiej tekst ten zawiera wyraźne odniesienia eschatologiczne: „Niech żyje Ruben w tym świecie i nie umrze drugą śmiercią, którą umierają złoczyńcy

¹⁹ C. MANGAN, *The Targum of Job*, Collegeville 1991, s. 31.

²⁰ *Tamże*, s. 31.

²¹ M.S. WRÓBEL, *Targum Neofiti 1: Księga Rodzaju*, s. 37 i 38. Zob. szczegółowe omówienie tego tekstu w: P. KOT, *Targumy a Pierwszy List św. Jana. Literacko-teologiczne związki tradycji targumicznej o Kainie i Ablu (TNRdz 4,1-17) z Pierwszym Listem św. Jana*, Warszawa 2010.

²² M.S. WRÓBEL, *Targum Neofiti 1: Księga Rodzaju*, s. 121.

²³ *Tamże*, s. 377 i 379.

²⁴ M. MAHER, *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*, Collegeville 1993, s. 131.

w świecie, który przyjdzie” (TgPsJ Pwt 33,6)²⁵. Mojżesz przed śmiercią otrzymuje od Boga zapewnienie, że otrzyma dar życia wiecznego: „Oto położysz się w prochu wraz ze swymi ojcami i twoja dusza będzie złożona w skarbcu życia wiecznego wraz z twymi przodkami” (TgPsJ Pwt 31,16)²⁶. Mojżesz jako prorok wieści prawdę o nowym świecie dla tych, którzy nie smakują śmierci w ziemskim życiu:

Teraz, kiedy przyszedł czas dla Mojżesza, aby być zabranym z tego świata, rzekł on w swoim sercu: „Nie będę wzywał świadectwa, aby świadczyć przeciw ludowi, który smakował śmierci w tym świecie. Oto ja będę wzywał świadectwa, aby świadczyć przeciw tym, którzy nie smakowali śmierci w tym świecie. Ich koniec będzie odnowiony w świecie, który przyjdzie” (TgPsJ Pwt 32,1)²⁷.

Kohelet obwieszcza, że człowiek żyjący zgodnie z wolą Boga otrzyma nagrodę w przyszłym świecie:

Słodki jest sen człowieka, który całym sercem pracuje dla Pana świata. Odpocznie w grobie niezależnie od tego, czy żył niewiele, czy wiele lat. Po tym, jak służył Panu świata w tym świecie, odziedziczy nagrodę czynów swych rąk w świecie, który przyjdzie (Tg Koh 5,11)²⁸.

Według Koheleta szczęśliwe życie po śmierci jest możliwe dla tych, którzy spełniają dobre uczynki:

Pan świata [spojrzy] w twarz wszystkim sprawiedliwym i powie: „Pójdźcie i jedzcie z radością chleb, który został dla was wyłożony z powodu chleba, który daliście biednym i nędznym, którzy byli głodni. I pijcie z radością serca wino, które dla was w raju zostało zachowane, z powodu wina, które rozlaliście dla biednych i potrzebujących, którzy byli spragnieni. Bo wasze dobre czyny już dawno zostały przyjęte przed Panem”, (Tg Koh 9,7)²⁹.

²⁵ E.G. CLARKE, *Targum Pseudo-Jonathan: Deuteronomy*, Collegeville 1998, s. 98.

²⁶ *Tamże*, s. 87.

²⁷ *Tamże*.

²⁸ P.S. KNOBEL, *The Targum of Qohelet*, s. 34.

²⁹ *Tamże*, s. 45.

Eschatologia w ujęciu Biblii aramejskiej

Prorok Izajasz podkreśla, że sprawiedliwi cieszyć się będą wieczną szczęśliwością: „Niech zmarli śpiewają uwielbienie, kiedy wyjdą ze swych grobów” (Tg Iz 42,11)³⁰; „Niech ziemia się otworzy, a zmarli ożyją. Niech sprawiedliwość zostanie objawiona” (Tg Iz 45,8)³¹.

Podsumowując, możemy stwierdzić, że Biblia aramejska parafrazuje i komentuje Słowo Boże, zwracając uwagę na rzeczywistość eschatologiczną. Wiele obrazów i wyrażeń dotyczących końca świata, zmartwychwstania i życia po śmierci, które są zawarte w targumach, wykorzystuje Jezus nauczający swoich pierwszych uczniów w języku aramejskim. Tradycje te później są także wykorzystywane przez autorów Nowego Testamentu. W ten sposób tradycje targumiczne funkcjonują jako swoista *praeparatio evangelica* oraz pomost pomiędzy Starym a Nowym Testamentem.

Ks. Mirosław S. Wróbel

³⁰ B.D. CHILTON, *The Isaiah Targum*, s. 82.

³¹ *Tamże*, s. 89.